

Рус хукмронлиги ўрнатилгач, Туркистонда миллий давлатлар йук килиниб, ўлканинг сиёсий-маъмурий тизими Россия манфаатлари нуктаи назаридан шакллантирилди. Олий ва ўрта бошқарув лавозимлари рус харбийлари кўлига топширилиб, тубжой халқлар вакиллари факат ижрочи сифатида куйи лавозимларга тайинланди. Гарчанд бу борада сайлов тартиблари жорий этилган бўлсада, лекин Рус давлатига содик кишиларгина амалга ўтказилган. Масалан, волост (бўлис) рах-барлиги ва кишлок оксоколлигига сайланган шахслар шулар жумласидандир. Бундай хол Туркистон губернаторлигига карашли ерларда хукм сурган эди. Россиянинг минтақадаги асосий таянчи бўлмиш бу губернаторлик Сирдарё, Фаргона, Самарканд, Еттисув ва Каспийорти вилоятларини ўз ичига олиб, пойтахти Тошкент шахри хисобланган.

Ўз навбатида, вилоятлар уездлардан ташкил топган. Чунончи, Сирдарё вилоятига: Тошкент, Чимкент, Авлиёота, Козоли ва Перов; Фаргонага: Кўкон, Андижон, Наманган, Маргилон ва Ўш; Самаркандга: Жиззах, Самарканд, Каттакўргон ва Хўжанд; Еттисувга: Верний, Копал, Лепсин, Жаркент, Пишпак ва Пржевалск; Каспийортига: Ашхобод, Красноводск, Мангишлок, Марв ва Тажан уездлари киритилган. Вилоятларни харбий губернаторлар, уездларни бошликлар бошқарган.

ТТТу тарзда Туркистон генерал-губернаторлигига хозирги Ўзбекистон, Козогистон, Киргизистон ва Туркменистоннинг талай кисми караган. Унинг ахолисининг умумий сони тахминан 5,5 миллион хисобланиб, ўзбеклар салмокли ўринни эгаллаган.

Ахоли сони Бухоро хонлигида 3 миллион, Хивада эса 500-700 минг кишидан иборат булган. Бу жойларда ҳам ўзбеклар кўпчиликини ташкил киларди.

Гарчанд Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида эски давлат тузуми сакланган эсада, лекин улар амалда рус давлатининг мустамлакалари булиб, том маънода миллий давлатлар эмасдилар. Хар иккала хонликнинг хукмдорлари боскинчилар томоидам кугирчокка айлантилган кишилар эди.

Рус хукумати Туркистон ўлкасими уч кисмга бўлинган холда мустамлака бўговида ушлаб турарди. ўлкани бу тарзда парчалашдан мақсад ўзбеклар, тожиклар, козоклар, киргизлар, туркманлар ва коракалпоқларнинг бирдамлигига ва катта бир оилага бирлашишларига йўл кўймасликдан иборат эди. Худди шу мақсадни кўзлаган холда, боскинчилар миллий низо уруғларини сочиб турдилар. Ўлкада рус тилига давлат макоми берилиб, миллий тиллар бурчакка сиқиб кўйилди. Окибат-да рус тилини тарғиб килиш ва ўрганиш зарурияти тобора кучайди. Ўлкада рус-тузем мактаблари очилди ва уларнинг сони тобора ортиб борди. Уларда Россияга содик кишиларни тарбиялаб, етиштириш вазифаси кўйилди.

Рус ҳукумати руслаштириш ва улугдавлатчиликка асосланган сиёсат юргизди. Бу ҳақда 1870 йили Россия халқ маорифи вазирлигининг кўрсатмасида: «Тубжой халқларни руслаштириш маорифнинг асосий вазифаси бўлмоғи лозим», деб таъкидланганлиги ҳам гувоҳлик беради. Шунинг учун рус ҳукумати имкони борича мил-лий тил ва миллий маданиятни ривожлантиришга онг-ли равишда тўсқинлик қилиб, мактаблар ва мадрасалар таъминотида маблағ ажратишни ҳаёлига ҳам кел-тирмади.

Бирок, маҳаллий савдо аҳли ва бошқа тоифадаги ўз ватанига содиқ кишилар мактаб-мадрасаларни кўллаб-қувватлаб турдилар, янги мадрасалар курдилар. Рус ҳукумати эса маҳаллий аҳоли учун бирорта мактаб, ўрта ва олий ўқув юрти бунед этмай, жон-жаҳди билан ўлка бойликларини ўзлаштириш учун барча имкониятлар-дан фойдаланди.

Маълумки, ислом дини кўп асрлар мобайнида жамият маънавиятининг асоси бўлиб келаётган эди. Дин пешволари ҳар қандай огир ва даҳшатли шароитларда ҳам олдинги сафларда туриб, умуммиллий манфаатларни ҳимоя қилганлар. Улар халқни босқинчиларга қарши курашга отлантиришда муҳим ўрин эгаллаб, мушаккиллик ва динни саклашга қаратилган барча қораларни кўрганлар. Уламоларнинг бундай ватанпарварлиги Рус давлатининг тажовузлири вақтида ҳам ёрқин намоён бўлди. Шу боис рус ҳукумати вакиллари дин пешволарини энг ҳавфли душман ҳисоблаб, улар маъкеига қаттиқ зарба беришга интилдилар.

1877 йили Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори генерал Скобелев Кауфманга шундай деб езданди: «Маҳаллий халқнинг орасида хоннинг амалдорлари ва айниқса, рухонийлар синғари бизнинг душманларимиз кўп. Биз қелганимиздан кейин улар факат собиқ мавқеларинигина эмас, балки яхши ҳаётни таъминловчи имкониятлардан ҳам айрилдилар. Ўша тоифадаги кишилар ўз жамиятининг руҳи ва заиф томонларини яхши билганликлари учун аввалги тартибларни тиклаш мақсадида халқни русларга қарши отлантиришга қодирдилар».

Рус маъмурияти бунини яхши англаб, рухонийларни сиёсатдан четлаштириб, фаолиятини қегаралади, қаттиқ назорат остида тутиб турди. Улар вақф ерларини қисқартириб, рухонийларнинг иқтисодий манфаатларига анча зиён етқаздилар. 1886 йилги «Туркистон вилоятининг бошқариш» ҳақидаги янги низомда давлат ерларини вақф ва бошқа аҳолига тегишли ерлар ҳисобига қенгайтиришнинг қонунийлаштирилиши қатта қорозилик уйғотди. Рус ҳукумати ўзига муштахам таянч барпо этиш ва ҳукмронлигини муштахамлаш мақсадида рус шаҳарлари ва қосёлқаларини қуришга алоҳида аҳамият берди. Натижада Россиянинг турли қойларидан Туркистон ўлкасига қўчиб қелувчи кишилар қони тобора ошиб қорди. XIX асрнинг охирига қелиб, ўлкага ўрнашган русларнинг қони 197420 қишига етди. Улардан 95941 таси шаҳарларда ва 101479 таси қосёлқаларда яшаган. 1906 йилгача факат ҳарбий хизматни ўтайдиган қазакларга Еттисув вилоятида 752197 қесятина, Қирдарё вилоятида 159561 қесятина, Фарғона вилоятида 9925 қесятина, Самарқанд вилоятида 22907 қесятина, Қаспийорти вилоятида 10318 қесятина ер берилган. Булардан ташқари, рус деҳқонлари қатта ҳажмдаги ерлар билан таъминланган. 1917 йилги маълумотга қўра, ўлкадаги русларнинг қони 750 мингга етиб, улардан 400000 қиши шаҳарда ва 350000 қиши қосёлқаларда яшаган. Улар билан

бирга бир неча ўн минг харбийнинг истикомат килгани ҳисобга олинса, у вақтда руслар сони бир миллиондан ошиб кетади. Руслар Тошкент, Самарканд, Андижон, Кўкон, Фаргона, Наманган ва бош-ка эски шаҳарларнинг енбагридаги жойларда ўрнашганлар. Булардан ташқари, Ашхобод, Красноводск, Перов; Козоли, Янги Маргилон, Верний, Пишпак, Копал ва бошқа рус шаҳарлари мавжуд эди. Руслар, айникса, «Янги Тошкент», «Янги Маргилон» (Фаргона) сингари шаҳарларнинг асосий аҳолиси эдилар. Оренбург Тошкент оралигидаги темир йўл бекатларида (станцияларда) 51 минг рус яшаганлиги маълум.

Руслар Бухоро ва Хива хонликларида ҳам ўрнашиб бордилар. Когон ва Термиз сингари жойларда уларнинг алоҳида тураржойлари юзага келди.

XX аср бошларида темирйўл ва саноат тармоқларининг ривожлантирилиши орқасида ўлкада руслар сони кўпайиб борди. 1916 йилга келиб, масалан, Тошкентдаги биргина «Рус шаҳри» аҳолисининг сони 60 минг кишига етди. Бу ўша давр учун катта ракам эди, албатта. Бу ўринда бутун Туркистон ўлкаси сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг тақдири ўша «рус шаҳри»-нинг кўлидалигини ҳисобга олинса, масала янада ойдинлашади.

Руслар унумдор ерлар ва ҳукумат имтиёзларидан фойдаланиб, хўжаликларини анча мустаҳкамлаб олганлар. Уларнинг турмуш даражаси ўзбек дехконлариникига нисбатан анча баланд бўлган. Чунончи, 1917 йили улар ихтиёрида 1.114.173 бош қорамол бор эди. Ўлкада мусулмончиликка мутлақо тўғри келмайдиган чўчкачилик ҳам ривожлантирилиб, 1916 йили улар 100 минг бошни ташкил этган.

Темирйўллар, саноат қорхоналари, савдо-сотиқдан олинадиган даромадлар ҳам асосан рус ҳукумати ва капиталистларининг чўнтагига тушган. Зеро, ўлкадан пахта, ипак ва бошқа маҳсулотларнинг деярли ҳаммаси хомашё сифатида Россияга юборилиб, у ердан тайёр моллар келтирилган. Бунинг орқасида Туркистон ўлкаси Россиянинг хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланди.

Шу сабабли руслар тажовузларининг дастлабки йилларида бошланган мустиқлик учун кураш Туркистонда Россия ҳукмронлиги даврида ҳам тухтамади, давом этаверди. Бухол 1892, 1898 ва 1916 йилларда кўтарилган миллий-озодлик ҳаракатларида ўз ифодасини топди.

Ҳамид Зиеёв